

ORHON YAZITLARINDAKI TÜREMİŞ SÖZCÜKLERİN GÖKTÜRK HARFLİ UYGUR YAZITLARINA YANSIMASI

Aysel AHMEDOVA*

Özet: İkinci Göktürk İmparatorluğuna ait Orhon yazıtları ve Orhon-Uygur kağanlığı dönemine ait Eski Uygur yazıtları Türk dillerinin en eski yazılı örneklerindendir. Bu yazıtlar zengin söz varlığına sahiptir ki bunun da büyük bir kısmı çağdaş Türk dillerinde korunmuştur. Bu söz varlığına basit ve birleşik sözcüklerin yanı sıra, türemiş sözcükler de dahildir. Sözcük türetme Türk dillerinde sözcük yapımının en yaygın yöntemidir. Bu durum Orhon ve Uygur yazıtları için de geçerlidir. Köktürklerden sonra hakimiyet başına geçen Eski Uygurlar onların alfabe ve yazı üslubunu benimsemişlerdir. Bu onların diline ve yapım ekleriyle türetilmiş sözcükler de dahil olmakla söz varlığına da yansımıştır. Buortak türemiş sözcükler sırasındaisimleri, sıfatları ve özellikle de fiilleri sıralayabiliriz. Eski Uygur yazıtlarındaki türemiş sözcüklerden bir kısmının kökleri ve eklerinin Orhon yazıtlarında yer almasına rağmen bu sözcükler bir bütün olarak Orhon yazıtlarında geçmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, sözcük yapımı, kökler, ekler, sözcük türleri

THE REFLECTION OF DERIVATIVE WORDS OF ORKHON INSCRIPTIONS IN THE UYGUR INSCRIPTIONS WITH KOKTURK ALPHABET

Abstract: Orkhon Inscriptions belonging to the Second Kokturk Empire and Old Uygur Inscriptions belonging to the Orkhon-Uygur Kaghanate are among the oldest written monuments of Turkic languages. These inscriptions have a rich lexicon and great part of it is still preserved in the modern Turkic languages. This lexicon includes simple and compound words, as well as derivative words. Derivation is the most productive method of word-formation in Turkic languages. This statement is also true for Orkhon and Uygur Inscriptions. Old Uygurs succeeding Kokturks used their alphabet and their writing style. This reflected in their language and lexicon, in several words including the words formed with derivational suffixes. We can list nouns, adjectives, and especially verbs among these derivatives. There are also some derivative words in Old Uygur Inscriptions, although their roots and suffixes registered in Orkhon Inscriptions, the whole words did not took part.

Keywords: Old Turkic language, word-formation, roots, suffixes, parts of speech

GİRİŞ

Göktürk yahut Orhon alfabesi Göktürlere ait eski bir yazı sistemi olmakla beraber, yalnız Göktürlere mahsus yazıtlarda değil, Eski Uygurlar tarafından yazılmış bazı yazıtlarda da kullanılmıştır. Eski Uygurlara mahsus Göktürk harfli yazıtların çoğunluğu Orhon-Uygur Kağanlığı dönemine ait anıtlardır. Bunlara *Şine Usu (Moyun Çor)*, *Tes*, *Taryat (Terhin)*, *Süci* ve *Kara Balgasun (Üçüncü Orhon)* yazıtları dahildir.

Göktürk alfabesiyle yazılmış Eski Uygur yazıtları söz varlığı açısından Göktürlere ait Orhon yazıtları (*Kül Tigin*, *Bilge Kağan*, *Tonyukuk*, *Külü Çor*, *Ongi*, *İhe Ashete*, *Hoytu Temir*) ile Eski Uygurlara ait diğer yazıtlar arasında bir nevi geçit dönemi olarak görülebilir. Bu yazıtlardaki türemiş sözcükler, yani yapım ekli sözcüklerle ilgili de aynı görüş belirtilebilir. Şöyle ki Orhon yazıtlarında geçen birçok türemiş sözcük bu yazıtlarda da varlığını sürdürmektedir. Bunun yanı sıra Göktürk harfli Eski Uygur yazıtlarında yer alan bazı türemiş sözcüklerin kökü ve eki Orhon yazıtlarında çeşitli yerlerde kullanılmış olsa da sözcüğe bir bütün şeklinde Orhon yazıtlarında rastlanmaz. Bu da bahsi geçen sözcüklerin bir kısmının Göktürk döneminde de kullanıldığı ancak yazıtlarda yer almadığı, diğer bir kısmının ise Göktürklerden sonraki dönemde Eski Uygurlar tarafından oluşturulduğu kanaatini ortaya çıkarır.

Orhon yazıtlarında kullanılmış türemiş sözcüklerden aşağıdakiler Eski Uygur yazıtlarında da yer almıştır.

1. İSİMLER

Orhon yazıtlarında kullanılmış *atlığ* 'atlı' (Tonyukuk 4), *bodun* 'halk' (Bilge Kağan D 28-29), *bitig* 'yazı, yazıt' (Külü Çor 28), *buyruk* 'buyuruk (askeri rütbe)' (Bilge Kağan G 14), *sünjüş* 'dövüş, savaş' (Külü Çor 9), *tutuk* 'askeri rütbe' (Bilge Kağan D 25), *kıyın* 'ceza' (Tonyukuk 32), *barım* 'zengin, sahip olunan hayvanlar' (Kül Tigin GB), *yazı* 'çöl' (Tonyukuk 33), *yelme* 'istihbarat' (Tonyukuk 34), *tabışğan* 'tavşan' (Tonyukuk 8),

*Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nesimi Adına Dilcilik Enstitüsü, aysel_009@mail.ru

yadağ ‘yaya, piyade’ (Tonyukuk 25), *yarğan* ‘rütbe’ (Ongin Ön 1) isimleri Göktürk harfli Eski Uygur yazıtlarında da kullanılmaya devam etmiştir:

Atlığ ‘atlı, süvari’ (TesK 3, TerhinK 2; Moyun Çor D 2, D 5): *Uçuzkölkeatlığintöke* barmış (TesK 3) ‘Ucuz gölüne süvarileriyle birliktedöküb gitmiş’. *At* ‘at’ ismi ve isimden isim ve sıfat yapan *-lığ* ekiyle yapılmıştır.

Bodun ‘halk’ (TesK 4, D 5; TerhinD 7, G 4, G 5, B 3, B 4, B 5, B 6, B 9, K 1, K 2, K 3, K 4, K 5; Moyun ÇorK 3, K 4, K 5, K 10, D 1, D 2, D 5, D 6, D 7, G 2, G 9, G 10, B 4, B 8): *Ol bodunum* Kenkeresde... (TesK 4) ‘O halkım Kenkeres’te’. *Bod* ‘kabile’ ismi ve çokluk anlamı oluşturan *-un* ekiyle ortaya çıkmıştır.

Bitig ‘yazı, yazıt’ (Tes G 3; Terhin B 2; Moyun Çor D 8, D 9, G I 2): ...belgüsin, *bitigin* bu urdı, bu yaratdı (Tes G 3) ‘...işarelerini, yazıtlarını bu koydu, bu yarattı’. *Biti* ‘yazmak’ fiili ve fiilden isim yapan *-ig* ekiyle oluşturulmuştur.

Buyruk ‘buyuruk (askeri rütbe)’ (Tes G 4, Terhin G 4, B 6, K 2, K 3; Süci 3; Kara Balgasun II 2): ...tokuz *buyruk* (Terhin G 4) ‘...dokuz buyuruk’. *Buyur* ‘buyurmak, emretmek’ fiili ve fiilden isim yapan *-uk* ekinin birleşmesinin sonucudur.

Sünüş ‘dövüş, savaş’ (Moyun ÇorK 9): *Ekinti sünüş* ...ki ay altı yañıkatokıdım... (Moyun ÇorK 9) ‘İkinci dövüşte, ...ayın altıncı günündeyendim’. *Sünüşde* tutup on er ıtım (Moyun Çor D 4) ‘Dövüşte tuttum, on asker gönderdim’. *Sünüş* sözünün burada iki kez isim olarak kullanılması Orhon yazıtlarından sonra da bu ismin kullanımının devamını göstermektedir. *Sünüş* ‘dövüşmek, savaşmak’ fiilinin isme dönüşmesinin sonucu olarak görülebilir.

Tutuk ‘askeri rütbe’ (Moyun ÇorK 11, D 5, D 11, G 11): ...tay bilgetutukuğ... (Moyun ÇorK 11) ‘...Tay BilgeTutuğ’u...’. Genellikle ele geçirilmiş bölgelere atanan valileri belirten bu sözcük *tut* ‘tutmak’ fiilinden *-uk* isim yapan ekiyle oluşturulmuştur.

Kıyın ‘ceza’ (Moyun Çor D 2): ...*kıyın* aydım (Moyun Çor D 2) ‘...cezasını verdim’. Bu ismin *kıy* ‘cezalandırmak, kıymak’ fiilinden yapıldığı söylenebilir.

Barım ‘zenginlik, sahip olunan hayvanlar’ (Moyun Çor D 3): ...*yılıkısın, barımın, kızın, kuduzın* kelürtim (Moyun Çor D 3) ‘...atlarını, büyük baş hayvanlarını, kızını, gelinini getirdim’. *Bar* ‘var’ sözcüğünden yapıldığı söylenebilecek bu isim aslen ‘varlık, zenginlik’ anlamı taşıyor olmalı. Eski Türkler için zenginlik sahip olunan hayvanlarla ölçüldüğünden bu sözcük de ‘sahip olunan hayvanlar’ anlamı kazanmıştır.

Yazi ‘çöl, açık, düz arazi’ (Moyun Çor D 4): ...*yazıkıltım* (Moyun Çor (Moyun Çor D 4) ‘...çöle çevirdim’. *Yaz* ‘açılmak’ fiiline fiilden isim yapan *-ı* eki getirilmiştir.

Yelme ‘istihbarat’ (Moyun Çor D 6, D 12): ...*yelmeeri* kelti, yağı kelirtidi (Moyun Çor D 6) ‘...istihbarat yapan askerler geldi, düşman geliyor, dedi’. *Yel* ‘at sürmek’ fiili ile fiilden isim yapan *-ma* eki birleştirilmiştir.

Tabışğan ‘tavşan’ (Moyun Çor D 8): *Tabışğan* yıl beşinçayka... (Moyun Çor D 8-9) ‘Tavşan yılının beşinci ayında...’. *Tabış* ‘zıplamak, hoplamak’ fiiliyle isim yapan *-ğan* ekinin birleşmesiyle yapılmıştır.

Yadağ ‘yaya, piyade’ (Moyun Çor G 9): ...beş yüz kedimlig*yadağ* (Moyun Çor G 9) ‘...beş yüz silahlı piyade’. *Yad* ‘yayılmak, açılmak’ fiilinden isim yapan *-ağ* ekiyle yapılmıştır.

Yarğan ‘rütbe’ (Süci 2): ...*kırkız oğlu men boyla kutluğyarğan* (Süci 2) ‘...kırgız oğlu ben Boyla KutluğYarğan’. *Codex Cumanicus* ‘dayar-’ mühakeme etmek, sorgulamak’ sözcüğüyle ilişkilendiriliyor (Erdal, 1991: 386).

2. SIFATLAR

Orhon yazıtlarında yer alan sıfatların dahir kısmı Eski Uygur yazıtlarına geçmiştir, örneğin, *uluğ* ‘büyük, yaşlı’ (Tonyukuk 56), *bilge* ‘bilge’ (Kül Tigin D 23), *yağız* ‘kahverengi’ (Kül Tigin D 1), *yablak* ‘kötü’ (Kül Tigin D 23), *içreki* ‘iç, dahili, bağlı’ (Kül Tigin G 2), *ıduk* ‘kutsal’ (Tonyukuk 38), *kedimlig* ‘giyimli, silahlı’ (Kül Tigin D 33), *tirig* ‘diri, canlı’ (Tonyukuk 33), *sansız* ‘sayısız’ (Bilge Kağan G 12), *küçlüg* ‘güçlü’ (Tonyukuk 3), *kısğa* ‘kısa’ (Külü Çor 23).

Uluğ ‘büyük’ (TesK 1, Terhin B 6, K 1, K 3; Süci 10; Kara Balgasun I 1. 9): ...*böküuluğ* kağan ermis (TesK 1) ‘...kahraman, büyük bir kağanmış’.

Bilge ‘bilge’ (Tes D 5; Terhin G 6, B 6, K 1, K 3, K 5, K 6; Moyun ÇorK 1, K 5, K 11, D 5, B 8; Kara Balgasun I 1. 4, 14 6): ...*bilgesin* üçün (Tes D 5) ‘...bilge olduğu için’. *Bil* ‘bilmek’ fiili ve fiilden sıfat yapan *-ge* ekiyle yapılmıştır.

Yağız ‘kahverengi’ (Terhin D 4, B 3; Kara Balgasun II 8): ...üzetenri, asra *yağız* yer (Terhin D 4) ‘...yukarıda gökyüzü, aşağıda kahverengi yer’. *Yağ* ‘yağmak’ fiiliyle ilişkilendiriliyor (Clauson, 1972: 909; Sevortyan ve Levitskaya, 1989: 65). *-ız* fiilden isim ve sıfat yapan işlek bir ektir.

Yablak ‘kötü’ (Terhin G 3, Moyun ÇorK 11, D 5):...üç karlukyablaksakınıp teze bardı (Terhin G 3) ‘...Üç Karluklar kötüdüşünüp, kaçıp gittiler’. *Yab* ‘kötü, zayıf’ köküyle ilişkilidir. *-lak* isim soylu sözcüklerden isim ve sıfatlar yapar.

İçreki ‘iç, dahili, itaat eden’ (Terhin B 6):Teñridebolmış el etmiş bilge kanım içrekibodunı... (Terhin B 6) ‘Gökyüzünden doğmuş devlet kurmuş bilgehanıma itaat eden halk’. *İç* sözcüğüne önce yer ve istikamet bildiren *-re* daha sonra da isim ve zarflardan sıfat yapan *-ki* ekinin getirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Iduk ‘kutsal’ (Moyun ÇorK 4, G 4). *Id*-‘göndermek’ fiili ve fiilden isim yapan *-uk* ekiyle yapıldığı gösterilmektedir (Clauson, 1972: 46; Sevortyan, 1974: 649).

Kedimlig ‘giyimli, silahlı’ (Moyun Çor G 9):...beş yüz kedimligyadağ (Moyun Çor G 9) ‘...beş yüz silahlı piyade’. *Kedim* ‘giyim’ ismi ve isimden sıfat yapan *-lig* ekiyle yapılmıştır.

Tirig ‘canlı, can’ (Moyun Çor B 1):...tirigi barı... (Moyun Çor B 1) ‘...canı, malı...’. *Tir*-‘yaşamak’ fiili ve sıfat yapan *-ig* ekiyle ortaya çıkmıştır. *Tir*- kökü *tirgüd*-, *tirgür*-, *tirgüz*-‘hayata döndürmek’, *tirilgü* ‘hayat, yaşamak aracı’ (172, 562), *tirşilik* ‘ömür, hayat’ (168, 287) ve *tiril*-‘dirilmek’ sözcüklerinde de görülmektedir.

Sansız ‘sayısız’ (Süci 5):...ağılım on, yılmım sansızerti (Süci 5) ‘...ahırım on, atlarım sayısızdı’. *San* ‘sayı’ ismi ve sıfat yapan *-sız* ekiyle yapılmıştır. *Sansız* sözcüğüyle ilgili dikkat edilmesi gereken bir husus Süci yazıtında sıfat olarak geçen bu sözcüğün Orhon yazıtlarında zarf olarak kullanılmasıdır: Edgüözlek atın, kara kisin, kök tiyinin sansızkelürüp kop kotı (BK G 12) ‘İyi cins atını, kara samurunu, mavisincabını sayısız getiriphepsinikoydu’. *-sız* ekinin isimden sıfat yapan bir ek olmasına dayanarak bu sözcüğün Göktürklerde de aslen sıfat olduğu fakat bazı yerlerde aynı eki kullanmış diğer sözcüklerde olduğu gibi zarf olarak da kullanıldığı söylenebilir.

Küçlüg ‘güçlü’ (Kara Balgasun I 14 5):...küçlügboltu... (Kara Balgasun I 14 5) ‘...güçlü oldu’. *Küç* ‘güc’ + *-lüg* (sıfat yapan ek) şeklinde ortaya çıkmıştır.

Kısğa ‘kısa’ (Kara Balgasun II 7):...yağız yerdeyolınkısğaboltı (Kara Balgasun II 8-10) ‘...kahverengi yeryüzünde yolum kısa oldu’. Kara Balgasun yazıtında sıfat olarak kullanılmış bu sözcük Küli Çor yazıtında zarf olarak ‘kolay, çabuk’ anlamıyla yer almıştır: ...özikısğakergekboltı (KüliÇor 23) ‘...kendi hemen öldü’. *Kıs*-‘kısaltmak, azaltmak’ fiili (DLT, II, 11-9) ve fiilden sıfat yapan *-ğa* ekinin birleşmesinin sonucudur.

3. FİİLLER

Orhon ve Göktürk harfli Eski Uygur yazıtlarında geçen fiiller arasında daha büyük benzerlikler vardır. *Olur*-‘oturmak’ (Kül Tigin G 3), *kılın*-‘yaratılmak’ (Kül Tigin D 1), *yarat*-‘yaratmak, yapmak’ (Bilge Kağan D 16), *artat*-‘zayıflatmak’ (Kül Tigin D 22), *içger*-/‘içgir’-‘itaat altına almak’ (Bilge Kağan D 26), *sünüş*-‘savaşmak, dövüşmek’ (Kül Tigin D 18), *sakın*-‘düşünmek’ (Kül Tigin K 10), *ötün*-‘hitap etmek’ (Tonyukuk 12), *tokıt*-‘kazıttırmak’ (Kül Tigin G 12), *yarlıka*-‘bahş etmek, emretmek’ (Ongin 6), *etin*-‘kurmak’ (Kül Tigin D 10), *yañıl*-‘yanılmak’ (Kül Tigin D 23), *kubrat*-‘toplamak, bir araya getirmek’ (Kül Tigin D 12), *tiril*-‘toplanmak, bir araya gelmek’ (Tonyukuk 36), *kelür*-‘getirmek’ (Bilge Kağan G 12), *içik*-‘itaat etmek’ (Tonyukuk 2), *kışla*-‘kışı geçirmek’ (Bilge Kağan D 31), *ayıt*-‘demek, cezalandırmak’ (Bilge Kağan D 41), *taşık*-‘isyan etmek’ (Bilge Kağan D 32), *kabış*-‘birleşmek’ (Tonyukuk 20), *kod*-‘koymak, kurmak’ (Tonyukuk 2) fiilleri iki gruba ait yazıtlarda da gözlemlenir.

Olur-‘oturmak’ (Tes B 6, K 1, K 2, K 5, D 1, D 4; Terhin D 1, D 3, D 4; Moyun ÇorK 2, D 10, B 3):...uyğur kağan olurmuş (Tes D 1) ‘...Uygur kağanı tahta oturmuş’. **ol*-‘oturmak’ fiiline fiilden fiil yapan *-ur* eki getirilmiştir. **ol* köküne *olut* (‘oturmakiçin’) yer’ (Harrison ve Anderson, 2002: 60), *oltur*-/oldur-‘oturmak’, *olğur*-‘yerleştirmek’ (Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 366) sözlerinde rastlanır.

Kılın-‘yaratılmak’ (TesK 1): ...teñrikılınuktı... (TesK 1) ‘...gökyüzüyaratıldıkta’. *Kıl*-‘yapmak’ fiili ve fiilden fiil yapan *-ın* ekinen yapılmıştır.

Yarat-‘yaratmak’ (Tes G 2, G 3; TerhinK 5; Kara Balgasun I 2. 1): ...çıt tikdi, örginyaratdı, yayladı (Tes G 2) ‘...sınırlarını çekti, tahtını kurdu, yazı geçirdi’. *Yara*-‘yaramak’ fiili ve fiilden fiil yapan *-t* ekiyle yapılmıştır.

Artat-‘zayıflatmak’ (Terhin D 5):...yılan yılmak türk elin antabulğadım, antaartatdım (Terhin D 5) ‘...yılan yılında Türk halkını orada karıştırdım, orada zayıflatım’. *Arta*-‘bozmak, zayıflatmak’ fiilinin ettirgen çatısıdır.

İçger-‘itaat ettirmek’ (Terhin D 8, G 3; Moyun ÇorK 7, G 4):Türk bodunuğantaıçgertim (Terhin D 8) ‘Türk halkını orada itaat ettirdim’. *İçik*-‘itaat etmek’ fiilinden *-er* ekiyle yapılmıştır.

Sünüş-‘vuruşmak, dövüşmek’ (Terhin G 3; Moyun Çor D 1, D 3, D 4, D 6, G 5):...sünüşdümantasançdım (Terhin G 1) ‘Savaşım, orada darbevurdum’. *Sünüş*- fiilinin işteşlikçatısı olarak değerlendirilebilir.

Sakin-‘düşünmek’ (Terhin G 3):...üç karlukyabla*k sakınıp* teze bardı (Terhin G 3) ‘...Üç Karluklar kötüdüşünerek kaçararak gittiler’. Bu sözcüğün kökü *sak*-‘düşünmek’ fiili olarak gösterilmektedir (Erdal, 1991: 612).

Ötün-‘hitap etmek’ (Terhin G 4):...kañımkanka*ötünti* (Terhin G 4) ‘...han babamahitap etti’. *Öt*-‘anlatmak’, ‘demek’, ‘konuşmak’, ‘cevap vermek’, ‘haber vermek’ (Sevortyan, 1974: 556) fiilinden *-ün* ekiyle yapılmıştır.

Tokıt-‘kazıttırmak’ (Terhin B 2, B 3; Moyun Çor D 8, D 9):...tolkutaşkatokı*tıdım* (Terhin B 3) ‘...sert taşa kazıttırmak’. *Tokı*-‘dövmek, kazımak’ fiilinden türemiştir.

Yarlıka-‘bahş etmek, emretmek’ (Terhin B 3):Üze kök teñriyarlıkaduk için... (Terhin B 3) ‘Yukarıda mavi gökyüzübahşetti için...’. *Yarlık*-‘emir, bahşış’ sözündendir, isim soylu sözcüklerden fiil yapan *a* ekiyle yapılmıştır.

Etin-‘yapmak, kurmak’ (Terhin B 3):...elimin törüminetintim (Terhin B 3) ‘...devletimi, kanunumu kurdum’. *Et*-‘yapmak, kurmak’ fiili ve *-in* ekinen oluşmuştur.

Yañıl-‘yanılmak’ (Moyun Çor B 5; Kara Balgasun I 3. 8):...yazmayın tidi, yañılmayıntidi (Moyun Çor B 5) ‘...yanlışıyapmayın, dedi, yanılmayın, dedi’. *Yañ*-‘yanılmak’, ‘yanlıklık yapmak’ (Doğu Türkistan) fiilinden türemiştir. *Cansak*, *jansak*-‘yanlış’, ‘yanlılıkla’ (Kazak, Kırgız) (Sevortyan ve Levitskaya, 1989: 121) sözcükleri de aynı köktendir.

Kubrat-‘toplamak, bir araya getirmek’ (Moyun ÇorK 5):...Tokuz Oğuz bodunumıtırükubratıaltım (Moyun ÇorK 5) ‘...Dokuz Oğuz halkımı topladım, bir araya getirdim, hakimiyetim altına aldım’. *Kuvrā*-‘toplamak, bir araya getirmek’ (Clauson, 1972: 586) fiilinin ettirgen çatısıdır.

Kubran-‘toplanmak, bir araya gelmek’ (Moyun Çor D 1): Künkubranmış, tün tirilmiş... (Moyun Çor D 1) ‘Gün toplanmış, akşam toplanmış...’. *Kuvrā*-‘toplamak, bir araya getirmek’ (Clauson, 1972: 586) fiilinin dönüşlü çatısıdır.

Tiril-‘toplanmak, bir araya gelmek’ (Moyun Çor D 1, G 3, G 12):Künkubranmış, tün tirilmiş... (Moyun Çor D 1) ‘Gün toplanmış, akşam toplanmış...’. *Tir*-‘toplamak’ fiilinin dönüşlü çatısıdır.

Kelür-‘getirmek’ (Moyun Çor D 3):...yılıksın, barımın, kızın, kuduzınkelürtim (Moyun Çor D 3) ‘...atlarını, büyük baş hayvanlarını, kızını, gelinini getirdim’. *Kel*-‘getirmek’ fiilinin geçişli şeklidir.

İçik-‘itaat etmek’ (Moyun Çor D 5, D 6, G 10):...yana içik (Moyun Çor D 5) ‘...yineitaat et’. *İç*-‘iç’ sözcüğüne isim soylu sözcüklerden fiil yapan *-ik* ekinin getirilmesiyle türetilmiştir.

Kışla-‘kışı geçirmek’ (Moyun Çor D 7):Ötüken irin kışladım (Moyun Çor D 7) ‘Ötüken’ingüneyinde kışı geçirdim’. *Kış*-‘kış’ sözcüğüne isimden fiil yapan *-la* ekinin getirilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Ayıt-‘demek, cezalandırmak’ (Moyun Çor D 8):...tatarığayıtdım... (Moyun Çor D 8) ‘...Tatarları cezalandırdım...’. *Ay*-‘demek, söylemek, cezasını söylemek’ fiilinin ettirgen çatısıdır.

Taşık-‘isyan etmek’ (Moyun Çor D 10, G 8):Siz taşıkıñ (Moyun Çor D 10) ‘Siz isyan edin’. *Taş*-‘dışarı’ sözünden yapılmıştır.

Kabış-‘birleşmek’ (Moyun Çor D 11, B 6):Kör Budakalıdakabışalımtimiş (Moyun Çor D 10-11) ‘Kör Budakalı’da birleşelim, demiş’. **kav*- fiilinin işteşlik çatısı olarak sunulur. **kav*- kökü aynı zamanda *kavır*-‘birleştirmek’, ‘toplamak’ (Clauson, 1972: 585, 588), *kavla*-‘birleştirmek, görüştürmek’ (Erdal, 1991: 439), *kov^our*-‘toplamak’ (türkm.), *kabil*-‘görüşmek, birleşmek’ (qır.), *kavıt*-‘karşılaşmak’ (Eski Türkçe) (Levitskaya ve diğerleri, 2000: 12-13) fiilerinde görülmektedir.

Kod-‘koymak, kurmak’ (Moyun Çor G 6):EbiminErsegünte Yula költe*kodtım* (Moyun Çor G 6) ‘KarargahımıErsegün’deYula Gölün’dekurdum’. **ko*-‘koymak’ fiilinden pekiştirme eki *-d* ile yapılmıştır.

Bunların yanı sıra, yukarıda da belirtildiği üzere, Orhon-Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlarda kullanılmış sözcüklerden bir kısmının kökü ve eki farklı şekillerde Orhon yazıtlarında kullanılsa da, sözcüklere bütünlükle Orhon yazıtlarında rastlanmaz. Aşağıda verilecek sözcükler bu gruba dahildir:

Bazlan-‘itaat altına almak’ (TesK 5) Tabğaçkabazlanmış (TesK 5) ‘Çin’initaati altına alınmış’. *Baz*-‘sakin, itaat eden’ sözcüğünden türemiştir.

Yayla-‘yazı geçirmek’ (Tes G 2, Terhin B 2; Moyun Çor D 9, v 2):...çıt tikdi, örginyaratdı, yayladı (Tes G 2) ‘...sınırlarını çekti, tahtını kurdu, yazı geçirdi’. Orhon yazıtlarındakışla-‘kışı geçirmek’ sözcüğü geçer fakatyayla- sözcüğünerastlanmaz. Bir ihtimale göre, Göktürkler deyayla- sözcüğünü kullanmışlar ancak bu sözcük yazıtlardayer almamıştır. *Yay*-‘yaz’ ve *-la* ekinin birleşmesi sonucunda oluştu.

Kağangı-‘kağana ait olan’ (Terhin B 5) ...bodunkağangı... (Terhin B 5) ‘...halkkağana ait olanlar...’. Aitlik eki *-ğikağan*-‘kağan’ sözcüğüne getirilmiştir.

Toktar-‘dövdürmek’:...antatoktardım (Terhin D 8) ‘...orada dövdürdüm’. *Tokıt*-‘dövdürmek’ fiilinin ettirgen çatısının *-ar* ekiyle pekiştirilmesinin sonucudur.

Yılla-‘yılı geçirmek’ (Terhin G 2):*Takığuyıl*kayorıdım, *yılladım* (Terhin G 2) ‘Tavukyılındasaldırdım, yılı orada geçirdim’. *Yıl* ‘yıl’ isim kökü ve isimden fiil yapan *-la* ekiyle türetilmiştir.

Taşğar-‘kovmak, dışarı çıkarmak’ (Moyun Çor D 10):...*çikigtaşğarı*... (Moyun Çor D 10) ‘...Çikleri kovun’. *Taş* ‘dışarı’ isminden yapılmış *taşık*- fiilinin *-ar* ekli ettirgen çatısıdır.

Yoluk-‘karşılaşmak’ (Moyun Çor G 1):Bir yigirmineç ay sekiz yigirmike ...*yolukdum*... (Moyun Çor G 1) ‘On birinci ayın on sekizinde ...karşılaşmak’. *Yol* ‘yol’ sözcüğü ve genellikle mekan bildiren isimlerden fiil yapan *-uk* ekinen yapılmıştır.

Katığlan-‘güçlenmek, sert olmak’ (Süci 9):...kanka tap, *katığlan* (Süci 9) ‘...hana hizmet edin, güçlü olun’. *Katığ* ‘sert, katı’ sıfatına *-lan* eki getirilmiştir.

Yaratıt-‘yaptırmak’ (Terhin B 1, B 2, B 3; Moyun Çor D 8, D 9, D 10): ...*antayaratıtdım* (Terhin B 1, B 2) ‘...orada yaptırdım’. *Yarat*-‘yaratmak, yapmak’ fiilinin ettirgen çatısıdır.

Yağid-‘düşman olmak’ (Moyun Çor G 4): ...*basımıyağidı*pebimerü bardı (Moyun Çor G 4) ‘...Basmıllardüşman oldular, evime doğru gittiler’. *Yağı* ‘düşman’ sözcüğünden *-d* ekiyle yapılmıştır.

Bazlan- ve *katığlan*- sözcüklerinde dikkati çeken olay *-lan* ekinin Orhon yazıtlarındaki gibi isme değil, sonraki döneme uygun olarak sıfata eklenmesidir. Halbuki Orhon yazıtlarında *-la* eki ve türevleri sıfata eklenmez. Bu da *katığlan*- fiilinin Göktürklerden sonraki dönemde yapılmış olmasını düşündürüyor.

Baz ‘itaat eden’ (Kül Tigin D 2), *yay* ‘yaz’ (Bilge Kağan D 39), *kağan* ‘kağan’ (Tonyukuk 10), *tokı*- ‘dövmek, vurmak, yenmek’ (Bilge Kağan G 8), *yıl* ‘yıl’ (Bilge Kağan G 9), *taş* ‘dışarı’ (Kül Tigin G 12) (ve *taşık*- ‘dışarı çıkmak’ (Bilge Kağan D 32)), *yol* ‘yol’ (Kül Tigin K 9), *katığ* ‘katı, sert’ (Kül Tigin K 11), *yarat*- (Bilge Kağan D 16), *yağı* (Ongin Ön 5) kökleri Orhon yazıtlarında yer almıştır. *-lan* (ad soylulardan fiil yapan), *-la* (isimden fiil yapan), *-ğı* (isim ve zarflardan sıfat yapan), *-ar* (fiilden fiil yapan), *-uk* (ad soylulardan fiil yapan), *-ıt* (ettirgen fiil yapan ek), *-d* (addan fiil yapan ek) ekleri de bu yazıtlar için işlektir. *Yayla*-, *kağanğı*, *yılla*- sözcüklerinin Göktürklerde de mövcut olduğunu ancak yazıtlarda yer almadığını, *bazlan*-, *katığlan*-, *toktar*-, *taşğar*-, *yoluk*- sözcüklerinin ise Göktürklerden sonraki dönemde yapıldığını düşünebiliriz. İlginç bir olay da şudur ki, bunlardan *katığlan*-, *yayla*- ve *yoluk*- sözcükleri çağdaş Türk dillerinde daha geniş kullanıma sahiptir.

SONUÇ

Böylece yazıtlarda 13 türemiş isim ve 11 türemiş sıfata karşılık 21 ortak türemiş fiil vardır. Bunlardan *yarat*- ‘yaratmak, yapmak’, *sakın*- ‘düşünmek’, *ötün*- ‘hitap etmek’, *tokıt*- ‘kazıttırmak’, *yağıl*- ‘yanılmak’, *tiril*- ‘toplanmak, bir araya gelmek’, *kelür*- ‘getirmek’, *kışla*- ‘kışı geçirmek’, *ayıt*- ‘demek, cezalandırmak’, *kabış*- ‘birleşmek’, *kod*- ‘koymak, kurmak’ sözcükleri bazı ses değişimleriyle çağdaş Türk dillerinde de kullanılmaktadır. Demek ki fiiller oluşturulduğu zamandan itibaren Türk dillerinde daha kalıtsal bir nitelik taşımakta ve çoğunlukla var olmaya devam etmektedir. Halbuki bu yazıtlar için ortak olan *bodun* ‘halk’, *sünüş* ‘dövüş, savaş’, *tutuk* ‘askeri rütbe’, *kıyın* ‘ceza’, *barım* ‘zengin, sahip olunan hayvanlar’, *yelme* ‘istihbarat’, *yarğan* ‘rütbe’ isimleri ve *içreki* ‘iç, dahili, bağlı’, *ıduk* ‘kutsal’ sıfatları çağdaş Türk dillerinde ya hiç kullanılmamakta ya da Türk dillerinin çok az bir kısmında varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKÇA:

Clauson, Gerald (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.

Наделяев В.М., Насилов Д.М., Э.Р.Тенишев, Щербак А.М.(1969), *Древнетюркский словарь*, Ленинград, Наука.

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, 2 Vols, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

Ölmez, Mehmet (2013), *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan’daki Eski Türk yazıtları. Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara, BilgeSu.

Рәсәбли, Әбүлфәз (2009), *Qədim türk yazısı abidələri*, I cild, I hissə, Bakı, Nurlan.

Харрисон, Девиди Андерсон, Грегори (2002), *Тыва-англи англи-тыва сөстүк*, Кызыл.

Севортян Э.В. (1974), *Этимологический словарь тюркских языков*, Итом, Москва, Наука.

Севортян Э.В. и Левитская Л.С. (1989), *Этимологический словарь тюркских языков*, IV том, Москва, Наука.

Левитская Л. С., Дыбо А. В., Рассадин В. И. (2000), *Этимологический словарь тюркских языков*, VI том, Москва, Индрик.